

Василь Німчук

УДК 801.81+808.1.

ДО ПИТАННЯ ПРО ПОХОДЖЕННЯ ПІСНІ “ПЛИВЕ КАЧА ПО ТИСИНІ”

У статті досліджено історію нині популярної пісні “Пливе кача по Тисині”, яку використовували на похоронах Героїв Небесної Сотні в Києві під час Революції Гідності. Доведено, що це закарпатська (не лемківська) народна пісня, створена на початку ХХ ст. Поет Василь Гренджа-Донський не є автором її тексту. Популяризували пісню народна артистка Віра Баганич та музичний гурт “Пікардійська Терція”.

Ключові слова: закарпатська народна пісня, реквієм, В. Гренджа-Донський, Небесна Сотня, Майдан.

Vasyl Nimchuk. To the Question of the origin of the song “Plyve kacha po Tysyni” (“A duck is floating on the Tisa river”)

The article examines the history of the origin of presently popular song “Duckling floats on Tisyna”, which was used for the funeral of Heroes of Heaven Hundreds in Kiev during the Revolution of Dignity. It has been proved that it is Transcarpathian (not Lemko’s) folk song, created in the early twentieth century. The poet Vasyl Grendzha-Donskyi was not the author of the text. The folk song was popularized by the artist Vira Bahanych and the band “Pikardiyskaya Terzia”.

Key words: Transcarpathian folk song, requiem, V. Grendzha-Don Donskyi, Heavenly Hundred, Maidan.

Після возз’єднання Закарпаття з Україною багато тутешніх народних пісень поширилися далеко за межами краю, стали відомими й популярними на всій етнічній території, бо вони близькі національному характерові українців. Першорядну роль у цьому відіграли радіопередачі, радіотрансляції, телевізійні програми та трансляції концертів і виступів музичних колективів, особливо Закарпатського народного хору.

У час, коли художнім керівником і диригентом Закарпатського народного хору був Микола Попенко (1969–1986 рр.), вийшла грампластинка (Апрелевський завод грампластинок) із записом пісні “Пливе кача по Тисині” у виконанні (без супроводу) солістки В. Баганич (чия це обробка твору, тут не зазначено). Пісня стала відомою, але елегійний, сумний характер її, надто специфічна тема, а також мелодія, близька до народних голосінь (Д. Задор перед нотами в публікації твору зауважив: “Parlando”, – тобто речитативом, див. далі) не зробили пісню дуже популярною, адже люди найчастіше співають на веселих гостинах.

Пісню “Пливе кача по Тисині” взяла до свого репертуару популярна українська акапельна формація “Пікардійська Терція”. Щоправда, у ній змінено *пливе* на *плине*, тобто, замість форми третьої особи однини теперішнього часу дієслова *плисти* і *пливти* вжито форму дієслова *плинути*.

Хтось із шанувальників чудового співу формації “Пікардійська Терція” записи цього гурту дав у розпорядження інформаційного центру на Майдані Незалежності, який часто транслював музику на площі, коли в Києві вирувала Революція Гідності. Ми пісню “Плине кача по Тисині” в зазначеній оригінальній

обробці чули безліч разів, ідучи на роботу до Інституту української мови, розташованого на вул. М. Грушевського, та перед мітингами на Майдані по неділях. Мені, закарпатцеві, було приємно її чути, але трохи дивувало те, чому пресмутний фольклорний твір так часто передають. Виявилося, що його полюбили постійні учасники протесту на Майдані. “Пливе кача...” була улюбленою піснею білоруса М. Жизневського [7], який другим загинув “в чужім краю” під час Євромайдану.

Після того, як зазвучала на похороні М. Жизневського 26 січня 2014 р. під час ходи Хрещатиком і Майданом [23], пісня “Плине кача по Тисині” стала своєрідним реквіємом, що виконувався на похоронах інших Героїв Небесної Сотні.

Як майданний реквієм пісня знайшла шанувальників у всьому світі. У мережі інтернет з’явилися переклади її англійською, іспанською, словацькою, угорською та ін. мовами.

Через інтернет поширено думку, ніби “Пливе кача по Тисині” – лемківська народна пісня. Після того, як один мій знайомий галичанин також сказав мені, що це пісня лемків, я звернувся до відомого закарпатського фольклориста, доктора філологічних наук, професора І. Хланти, щоб виступив у ЗМІ із спростуванням хибної інформації, адже гідроніму *Tisa* немає на лемківських землях, Тиса – головна закарпатська ріка.

І. Хланта дав розгорнуте інтерв’ю ужгородському телеканалові “Тиса-1” “Про походження закарпатської народної пісні “Гей, пливе кача по Тисині”, доводив її закарпатське походження. На його думку, пісня могла виникнути в Рахівському, Тячівському, Хустському або Виноградівському районах Закарпатської області. Він записав її в поселеннях цих районів, але дуже часто вона траплялася в селах, у яких активно діяли борці за Карпатську Україну з Карпатської Січі – Тячівський, Хустський, Іршавський райони. Фахівець наголошує, що пісня могла виникнути в березні 1939 р., коли точилася боротьба за Карпатську Україну. Професор розповів про першу публікацію твору, що його часто виконувала народна артистка В. Баганич, яка народилася в містечку Воливець.

Про пісню “Пливе кача по Тисині” опублікував окрему студію фольклорист В. Сокіл. Розглянувши записи твору в різний час у різних місцях, дослідник дійшов висновку, що його скомпонував знаний закарпатоукраїнський поет В. Ґренджа-Донський [16]. Головною підставою для нього став факт, що перший куплет пісні опубліковано у збірці В. Ґренджі-Донського “Квіты з терньом”, котра вийшла у світ 1923 р. в Ужгороді. У цій збірці читаємо:

Плавле кача...

Плавле кача по тисинѣ;
– “Мамко моя, не лай нинѣ,
Залаеш ми в злу годину
Сам не знаю, де погину”.

Лає мати сына, лає
Сын до дому не вертає... –
Серед поля не [!] долинѣ
Лягло серце у тернинѣ!” [17, 19].

В око впадає написання тут із малої літери слова *тисина*. Коли це не друкарська помилка, то поет у 1923 р. не сприймав зазначену лексему як гідронім – дериват від назви ріки Тиса. На місці словоформи займенника *мені* (*мини*) у В. Ґренджі-Донського виступає прислівник *нині*.

Напевне, В. Ґренджа-Донський першу частину у вірші “Плавле кача” сам трактував як запозичення з народної пісні, через що в переробленій пізніше цій поезії всіх залучених народних слів немає:

1922/1942
Лає мати сина, лає...
Вийшла мати із хатини
Лає, проклинає сина,
Мов хуртовину тисина.
“Не кляни мені, матусю,
Я прокльонів так боюся!
Бо залаєш в злу годину,

Сам не знаю, де загину”.
Лає мати сина, лає,
Син додому не вертає,
Дармо жде його, чекає...
Може в полі, у долині
Впало серце у терніні...
Може в скелях він розбився,
Або в Тисі утопився... [17, 54-55].

Для історії пісні “Пливе кача по Дунаю” важливо те, що існування її вже на початку 1920-х рр. ХХ ст. своєрідно засвідчив В. Гренджа-Донський. Мабуть, її склали закарпатці, що мешкали в долині Тиси або її допливів, у період воєн Австро-Угорщини з Туреччиною або в час Першої світової війни, коли багато закарпатських юнаків було мобілізовано в австро-угорську армію, і вони перебували на фронтах у чужих краях.

В інтернеті на сайті Українського військово-історичного клубу “Ukrainische Legion. 1914–1918” поміщено “Українські пісні часів Першої світової війни та Визвольних змагань”. Починають добірку цих пісень закарпатські “Кедь ми прийшла карта” і “Пливе кача”. Перед текстом пісні “Кедь ми прийшла карта” є примітка: “Ймовірно, за основу взято текст і ноти з книги: Сурма. Збірник воєнних пісень – Львів–Київ: Червона Калина, 1922. – 142 с.”. У цьому збірнику (“Сурма...”) пісня “Кедь ми прийшла карта” справді є, але не відомо, звідки на сайт залучено пісню “Пливе кача” і на якій підставі її віднесено до періоду Першої світової війни. Від загальновідомого тепер тексту надрукований тут вирізняється додаванням вигука *ой*, переважно перед другим рядком:

Пливе кача по Тисині,
Ой, пливе кача по Тисині,

Мамко моя, не лай мені,
Мамко моя, не лай мені [19].

Отже, досліджувана пісня виникла далеко до 1939 р., коли січовики боролися за Карпатську Україну на рідних теренах.

Повніший текст пісні в закарпатському містечку Волівці записав й у 1944 р. та надрукував композитор Дезидерій Задор. Щоправда, у цьому записі на початку твору виступає орнітономен *качка*, а не *кача*:

Parlando

Воловець (Д.З.)

Плаве *качка* по Тисинѣ,
плаве *качка* по Тисинѣ,
мамко моя не лай менѣ,
мамко моя не лай менѣ.
Залаєшь ми в злу годину, (2x)
Самъ не знаю, де погину. (2x)
Погину я въ чужѣм краю, (2x)
Хто ми буде брати яму? (2x)
Будуть брати, чужѣ люде, (2x)
Та ци тобі жаль не буде? (2x) [9, 51].

У записі В. Гошовського в селі Березові Хустського району, зробленому на початку 60-х років минулого століття, досліджувана пісня починається словами:

Пливе *кача* по Тисині... [3, 337].

Народна артистка В. Баганич, якій завдячуємо популяризацію досліджуваного фольклорного творіння, співає:

Гей, пливе кача по Тисині,
пливе кача по Тисині,
мамко моя, не лай мені,
мамко моя, не лай мені.
Гей, залаєш ми в злу годину,
залаєш ми в злу годину –
сам не знаю, де погину,
сам не знаю, де погину.
Гей, погину я в чужім краю,
погину я в чужім краю,
хто ми буде брати яму,
хто ми буде брати яму.

Гей, виберут ми чужі люде,
виберут ми чужі люде,
ци не жаль ти, мамко, буде,
ци не жаль ти, мамко, буде.
Гей, як би мені, синку, не жаль,
як би мені, синку, не жаль:
ти на моїм серці лежав,
ти на моїм серці лежав.
Гей, пливе кача по Тисині,
пливе кача по Тисині,
мамко моя, не лай мені,
мамко моя, не лай мені¹.

Саме текст В. Баганич використав і популяризував гурт “Пікардійська Терція”. Пісня вийшла на всеукраїнську сцену, так би мовити, у першоствореному вигляді, без значної лексико-граматичної адаптації. Повного тексту пісні “Пливе кача по Тисині” в записках XIX ст. ми не знайшли. Але виявили подібні мотиви, відображені в інших народних творах.

Образ качати (каченяти), що в самотині плаває, засвідчено в закарпатському пісенному фольклорі від середини XIX ст.:

*Плавле кача по Ниреві,
Повѣджь рыбко Василеві:
Василь не мѡй, я не его,
Бо не сижу коло него.*

*Идѣтъ его приведѣте,
Коло мене положѣте:
Най я его поцѣлюю.
Его губку золотую [6, 676].*

Пор. запис другої половини XIX ст. (у селі Білки, Іршавського району, Закарпатської обл.):

*Плавле кача по Ныреві:
Повіж, рыбко, Василеві!*

*Василь не мѡй, я не ёго,
Што не сижу коло нѡго [2, 550].*

Щодо топоніма *Нирь* (*Нир*, *Нырь*), то пор. угорські географічні імена з коренем *nyír*, багато з яких етимологізується на основі давньоугорського *nyír* “мочар, болото, багно” [21, 257].

Гідронім *Нирь* (*Нир*) у вище процитованому тексті нам не вдалося ідентифікувати. Можливо, ідеться про один із потоків на ім'я *Ниреш*, зафіксованих у басейні Тиси на Хустщині і Тячівщині, або гідронім *Ниреський* у м. Хусті, які фіксуються з 20–30-х рр. XX ст. [13, 390].

Образ каченяти, яке самотньо плаває по Тисі, зафіксовано ще 1900 р. в пісні з Марамороської жупи (комітату), що тепер становить частину східної частини Закарпатської області (північ Іршавського, Хустський, Міжгірський, Тячівський і Рахівський райони):

*Плавае кача по Тисинѣ
Самѣ собі рапче,*

*Трутила ня мамка ў вирокъ,
Тѣпѣрь за мновъ плаче [1, 230].*

Г. Деволлан, що в 1885 р. надрукував підбірку українських закарпатських пісень, пише, що “[Девушка] умоляет мать не принуждать ее выходить замуж за нелюбав...”:

¹ Транскрибовано за записом на грампластинці. Звук *ы*, що його чуємо в певних словоформах, умовно передаємо через букву *и*.

Мамко моя, не лай менѣ,
Залаешь ми въ злой годинѣ;

Залаешь ми въ злу годину
Не будешь знать, где погину [5, 94].

Отже, ще в XIX ст. засвідчено вислови, близькі до частини тексту нинішньої пісні-реквієму. Про те, що каченя, яке плаває, символізує самотність, самотину, свідчать і записи XX ст.:

Плавле кача, плавле, у хащу ночеу,
Дармо я співаю, кой милий не чує [3, 353]¹.
Плавле кача, плавле,
Само д' собі рапче:
– Мамка ня втопила,
Тепер за мнов плаче (запис 1935 р., с. Імстичово Іршавського р-ну) [22, 183].

Наші спостереження показують, що не всі місця тексту пісні “Пливе кача...” деякі слухачі можуть сприймати адекватно, а це веде до його різноманітних модифікацій.

Не всі люди, народжені далеко від Закарпаття, розуміють значення словосполучення *по Тисині*, внаслідок чого в мережі інтернет натрапляємо на такі зміни в тексті: “Пливе кача *води сини*”, “Пливе кача в *води сині*”. А на Сколівщині перероблено цілий рядок: “*Тиха вода по піщині*” [16, 819].

В. Гошовський, батьки якого не були корінними закарпатцями, сприймав словоформу *кача* як орнітономен “качка”, про що, зокрема, свідчить його запис іншої пісні “Пливе кача пливе”, у якому займенник *сам* узгоджується з іменником *кача* в жіночому роді:

Пливе кача, пливе, *сама* собі рабче... [3, 338].

Він навіть твердив, що “в образі качки або селезня народ змальовує мандрівника, а в образі води, річки – чужину” [3, 338]. В. Сокіл пише: “Згідно з українською традицією, *качка* символізує “несилу”, “...запису, де немає образу “тисини” і плаваючої “качки”, зате є...” [16, 818, 820]. Насправді, у досліджуваному тексті йдеться про безпорадне *каченя*. Дериват *качá* є і в українській літературній мові [15, IV, 123]. В українських говорах Закарпаття лексема має наголос на першому складі – *ка́ча* [12, 139] (щодо наголосу пор. тут: *гу́ся* “гусеня”, *ку́ря* “курча”, *я́гня* тощо). Пор. ще: семінаристи заспівали “*Качу...*” у Михайлівському соборі” (див. інтернет).

Мабуть, у первісному тексті на початку пісні була дієслівна форма *пла́вле*, як вона зафіксована у В. Гренджі-Донського. Здається, її помилково змінено на *плаве* (а може, така десь існувала або існує) у записі Д. Задора: *Плавле кача по Тисинѣ* [10, 51]. Пор. в інших закарпатських піснях, у яких згадується безпорадне *ка́ча* “каченя”, яке плаває по воді:

Плавле кача плавле само собѣ рапче, мамка ня втопила,	ружа бѣла лелія, тепер за мнов плаче [10, 67].
---	---

Або:

Плавле кача по Дунаю щось собі типирь гадаю,	думав-им ся уженити, жаль ми милу полишити ² .
---	--

¹ Напевне, у *хащу* – помилка, замість у *шашу*, як і нині співають у селі Довге, Іршавського району; *шаш* – “очерет”.

² Наш запис, село Імстичово Іршавського району Закарпатської області.

Дієслово недоконаного виду *плавати* в закарпатських говірках має те ж значення, що й в українській літературній мові – “пересуватися в різних напрямках, тримаючись на поверхні води або в воді” [15, VI, 554], тому після нього вживається конструкція із прийменником *по* – *по Тисині*.

Але парадигма теперішнього часу зазначеного дієслова в цих говорах відмінна від літературної: *плавлю* “плаваю”, *плавлеш*, *плавле*; *плавлеме*, *плавлете*, *плавлют(ь)*, пор.: дримати – *дримле*, кашлати – *кашле*, копати – *копле*, ламати – *ламкле*, хоча трапляються форми типу *плаваю*, *плаваш*, *плават* і т. ін. Такі форми функціонують і в інших говорах української мови – “[Лісовик:] Он жовтими пушинками вже *плавлють* на чистім плесі каченятка дикі” [18, 196].

Псевдоолітурнення тексту через заміну *плавле* на *пливе* – формою дієслова *плисти* / *пливти*, що має іншу семантику – “пересуватися у воді або по воді в якомусь напрямку за допомогою певних рухів тіла, спеціальних органів чи знарядь” [15, VI, 282] – не пішло на користь адекватної інтерпретації зображуваної у фольклорі картини.

Похідна лексема *Тисина* утворена від гідроніма *Тиса* за допомогою суф. *-ина*, який у закарпатських говірках, крім інших, має значення демінутивності-пестливості (пор. *лампіна* “ліхтарик”, *кантіна* “бідончик”), особливо у фольклорі (пор. ой уд кума та до кума, *дорѣжина* руна; ой дай ми, люба мамко, *сорочину* білу; біла білявіно, та ўбись дале ни плакала, бідна *головино*; была у ня жовковина з трьома камінцями, узяла вд ня *вѣчарина*, пѣшлѣ за вѣцѣами). До речі, існує гідронім, утворений від *Тиса* за допомогою демінутивного суф. *-ка*: *Тиска* – назва потоку, що впадає в Тису, село Стеблівка Хустського району Закарпатської області [13, 564].

В. Сокіл сумнівається у зв'язку назви *Тисина* в досліджуваній пісні з іменням ріки *Тиса*. Він “більше схильний уважати, що тут маємо образ-узагальнення води, як, скажімо, широко відомий Дунай” [16, 818]. Порівняння Тиси з Дунаєм щодо знаності поза межами її басейну – явна гіпербола. Використовуючи одну з версій походження гідронімів *Тис-а*, “взьке тісне озеро” В. Сокіл висновує, ніби “очевидно, “тисина” і є тією “тихою” водою, “тісним” озерцем, де зображено водоплавного птаха” [13, 564]. Проте не менш обґрунтовані інші етимології назв *Тиса*, *Тисмениця* [8, 471-473]. Та й сам В. Сокіл пише слово *Тисина* з великої літери.

У пісні “Пливе кача по Тисині” звернемо увагу на дієслово праслов'янського походження *лаяти* (вимагає форми давального відмінка іменника), що в говірках Підкарпаття, зокрема в селах, розташованих у басейні Тиси, має семантику “проклинати” [12, 159] (а дериват *залаяти* містить додаткову сему одноактності). Пор. у давньоукраїнській мові: Андрѣви же гнавшю ратныѣ. маломъ не до полковъ ихъ. единъ Половчинъ. Я конь под нимъ. И възврати и лая дружинѣ своеи. зане бѣхуть его остали (під 1151 р., Київський літопис [11, 431]), у староукраїнській: никому не *лай* (із закарпатських Нягівських повчань XVI ст.) [14, 247].

У народно-християнській етиці прокльони засуджуються, вважаються гріхом. Серед народу, принаймні в Закарпатті, поширена думка, що під час проклинання існують моменти, коли лихі побажання збуваються. Особливо тяжкими вважаються прокльони материнські. Материне прокляття – окрема тема у фольклорі, зокрема в українському (пор. пісню “Гомін, гомін по діброві”).

Дещо про місце створення пісні “Пливе кача...” міг би дати вислів *брати*, *вибирати* яму “копати, викопати могилу”, якби саме таку словосполуку вдалося виявити десь у народному середовищі Закарпаття. Адже дієслову *брати* в закарпатських говірках різних територій функціонує із семантикою “вибирати”, “викопувати”, особливо стосовно картоплі та коренеплодів”

[4, 542]. І в українській літературній мові лексема *вибирати* має цю семантику – *вибирати* “4. вибірково збирати урожай деяких сільськогосподарських рослин, які дозрівають неодноразово (плоскінь, льон...) або які треба виймати з землі за кілька прийомів (картоплю)” [15, I, 351].

Значення “могила” іменника *яма* є в українській мові нормативним [15, XI, 644]: Мене мати забавляла На Дніпр поглядала... Я глянула, усміхнулась... Та й духу не стало! Й мати вмерла, в одній *ямі* обох поховали [20, 317].

Скромній закарпатській народній пісні “Пливе кача по Тисині” судилося ввійти в історію Революції Гідності в Україні. В першу річницю події реквієм по героях Небесної Сотні “Пливе кача по Тисині” знову звучав на Майдані Незалежності.

ЛІТЕРАТУРА

1. *Врабель М.* Угро-русски народны спѣванки. – Т. 1 (співанки Марамарошки). – Будапешт, 1900.
2. *Головацкий Я.* Народные песни Галицкой и Угорской Руси. – Ч. 2: Обрядные песни. – М., 1878.
3. *Гошовський В.* Українські пісні Закарпаття. – Львів, 2003.
4. *Грицак М.* Словник українських говорів Закарпатської області УРСР. – Кн. 1. – Ужгород, 1962. (машинопис).
5. *Де-Воллан.* Угдорусские народные песни // *Записки Русского географического общества по Отдел. Этнографии.* – Т. XIII. – Вып. I. – СПб., 1885.
6. *Дешко А.* Народные песни, пословицы и поговорки Угорской Руси // *Записки Императорского Русского географического общества по Отделению этнографии / Под ред. В.И. Ламанского.* – СПб., 1867.
7. *Жизневський Михайло Михайлович* // *Вікіпедія* [Електронний ресурс]. – Режим доступу: uk.wikipedia.org/wiki.
8. *Лучик В.* Етимологічний словник топонімів України. – К., 2014.
9. *Народнѣ ꙗꙑꙑѣ подкарпатскихъ русиновъ /* Зобрали Д, Задор, Ю. Кость, П. Милославский. – Ч. I. – Унгварь [Ужгород], 1944. – № 53.
10. *Народнѣ ꙗꙑꙑѣ подкарпатскихъ русиновъ /* Зобрали Д, Задор, Ю. Кость, П. Милославский. – Ч. I. – Унгварь [Ужгород], 1944. – № 77.
11. *Полное собрание русских летописей.* – Т. 2: Ипатьевская летопись. – М., 1962. – С. 431.
12. *Сабатош І.* Словник закарпатської говірки села Сокириця Хустського району. – Ужгород, 2008.
13. *Словник гідронімів України /* Ред. кол. А.П. Непокупний, О.С. Стрижак, К.К. Цілуйко. – К., 1979.
14. *Словник української мови XVI – першої половини XVII ст.* – Вип. 15.
15. *Словник української мови в XI томах.* – К., 1970–1980.
16. *Сокіл В.* Про пісню “Пливе кача по Тисині” // *Народознавчі зошити.* – Серія філологічна. – № 4 (118). – 2014. – С. 817–821.
17. *Твори Василя Гренджі-Донського.* – Том I: Шляхом терновим. Поезії / Літературна редакція: проф. д-р Василь Лев. – 2-ге вид. – Вашингтон Д.К., 1990.
18. *Українка Леся.* Твори в п’яти томах. – Т. III. – К., 1952.
19. *Українські пісні Першої світової війни та Визвольних змагань* // *Сайт* “Ukrainische Legion. 1914–1918” [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://ussc.milua.org/songs.html>. – Назви з екрану. – (Дата звернення: 14.02.2015).
20. *Шевченко Т.* Повне зібрання творів у 12-ти томах. – Т. 2. – К., 2001.
21. *Kiss L.* Földrajzi nevek etimológiai szótára. – II k. – Budapest, 1988.
22. *Мишінка М.* Hlasý predkow / *Zvukové záznamy folklóru Zakarpatska z archívu Ivana Paňkeviča* (1929, 1935). – Prešov, 2002.

Отримано 18 травня 2015 р.

м. Київ